

КНИГОТВОРЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Чабайовська М. І.

ВСТУП

В умовах реалізації концепції НУШ перед педагогічними закладами вищої освіти ставляться вимоги щодо вдосконалення системи підготовки майбутніх учителів початкової школи в цілому та до навчання письма зокрема [1; 9; 16, 44].

У зв'язку з цим уже здійснено корективи Галузевого стандарту підготовки вчителя початкових класів: в освітньо-професійну програму «Початкова освіта» (освітній рівень – бакалавр, галузь знань – 01 Освіта / Педагогіка, спеціальність – 013 Початкова освіта) введено навчальну дисципліну «Каліграфія з методикою навчання в початковій школі» (видозмінена назва – «Методика навчання письма»).

Освітня нормативна програма курсу «Методика навчання письма» передбачає вивчення розділу «Письмо в історичному аспекті», зокрема питання про походження і розвиток писемності на українських землях; роль Кирила і Мефодія в становленні слов'янських азбук; основні форми кириличного письма: устав, напівустав, скоропис, в'язь; сучасний український алфавіт; початки книготворення; історія українського друкарства тощо [13].

Дослідження означеної проблеми стає також актуальною в контексті прийняття Закону України «Про функціонування української мови як державної» (2019 рік) та внесення змін до правопису української мови. Реалізація цього Закону сприятиме розвитку української мови, культури, зокрема і українського книготворення.

Писемність – найголовніша складова частина культури будь-якого народу, один з найбільших винаходів людства. Без писемності немислимий розвиток суспільства. Слово «писемність» має два значення. Перше – це система графічних знаків (букв, ієрогліфів тощо), уживаних для писання в тій чи іншій мові або групі мов. Друге – це сукупність писемних, літературних пам'яток будь-якого народу [15, с. 52].

9 листопада проголошено Днем української писемності та мови Указом Президента України в 1997 році. Свято запроваджено на підтримку ініціативи Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені

Т. Г. Шевченка та з урахуванням важливої ролі української мови в консолідації українського суспільства (Указ № 1241/97 «Про День української писемності та мови»). У цьому документі зазначено: «Установити в Україні День української писемності та мови, який відзначати щорічно 9 листопада в день вшанування пам'яті Преподобного Нестора Літописця» [18]. Цей захід має на меті відродження української культури і духовності, утвердження української мови як єдиної державної мови в Україні.

1. Про рукописне книготворення

Справжнє зацікавлення літературними пам'ятками і церковнослов'янською мовою почалося з добою слов'янського національного відродження (кінець XVIII – початок XIX ст.). У цей час учені Німеччини, Австрії (з усіма слов'янськими країнами, що перебували в її складі), Росії (з більшою частиною України, що була під її пануванням) почали видавати знайдені в монастирях і книгозбірнях пам'ятки з коментарями і словниками, зайнялися дослідженням історії походження і граматики церковнослов'янської мови як джерела інших слов'янських літературних мов. Найбільший внесок у цю справу зробили П. Шафарик, Ф. Челаковський (Чехія); Ян Колар, Я. Йордан, Е. Смоляр (Німеччина); С. Лінде, Й. Лелевель (Польща); Ю. Крижанич (Хорватія); В. Григорович, І. Срезневський, О. Бодяньський (Україна) та багато інших. Наукові дослідження церковнослов'янської мови здійснювали: І. Огієнко, М. Возняк, О. Потебня, С. Грушевський та ін. [3, с. 55].

Цю проблему також вивчали: В. Німчук, Г. Півторак, Ю. Шевельов, А. Майборода, М. Станівський, О. Леута; Л. Біленька-Свистович, І. Кирей, Н. Рибак та ін.

У статті «Про українознавчу функцію змісту дисципліни «Каліграфія з методикою навчання в початковій школі» нами висвітлено питання впливу літературної діяльності Кирила і Мефодія на розвиток давньоруської книжності. Йдеться про те, що «з іменами солунських просвітителів пов'язується написання цілої низки творів, які відіграли велику роль у християнській просвіті слов'янських народів (у тому числі й наших предків)» [5, с. 136].

«Найперші пам'ятки церковнослов'янської мови, написані самим Кирилом і Мефодієм, до наших часів не збереглися. Вони були знищені після вигнання їх учнів із Моравії. Тому найдавніші з відомих пам'яток належать до X – XI століть» [14, с. 194; 3, с. 40].

Книга – одне з найбільших чудес, створених людиною, яке відкриває нам світ, допомагає поринути в минуле, заглянути в майбутнє.

Шлях розвитку книги був довгим і складним. “Сторінками” найдавніших книжок ставали камені, стіни печер. Згодом люди писали на глиняних табличках. Для виготовлення книжок використовували: дощечки з виїмками, заповненими воском і зробленими з ялівцю (цери), кору дерев, шкіру тварин, бамбук, папірус, шовк.

У Русі-Україні книги писали від руки в монастирях і храмах. Центром освіти і книгописання був Києво-Печерський монастир. Професія переписувача книжок була в пошані. Найчастіше матеріалом для письма була береста (тонка білосніжна кора берези) та пергамент (оброблена шкіра тварин) [17, с. 16].

Наші предки дуже любили і цінували книги. Рукописна книга стала одним із найважливіших факторів розбудови національної свідомості. Про це ми можемо довідатися із літопису «Повість минулих літ».

«Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі, і зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали книг вони велику силу, ними повчаються віруючі люди й тішаться плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, – так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнство. А син його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо книжну науку. Велика бо користь від навчання книжного» [17, с. 18].

«Велесова книга»

«Велесова книга» – одна з найдавніших пам'яток української писемності, публіцистики, історіографії (час написання – друга половина IX століття). Це – дощечки з давніми письменами. Розмір дощечок, своєрідних книжкових сторінок, 38 на 22 см, товщина – до 1 см, круглі отвори у верхній лівій стороні призначені для з'єднання шкіряними нитками.

Написана так званою «буквицею», варіантом протокириличної писемності. Письмо «Велесової книги» є перехідною формою від складового до буквеного, бо в ньому присутні як знаки на позначення окремих звуків, так і знаки на позначення складів, а також такі, звучання яких у різних положеннях різне; більшість знаків ідентичні знакам «черт» і «різів».

Інша назва пам'ятки – «Дошечки Ізенбека». Донедавна була відома лише вузькому колу мовознавців, які не бажали сприймати її всерйоз і байдуже відмахувалися від нав'язливих запитань про неї. Але з незалежністю України ми, разом з іншими замовчуваними фактами, пізнали й цю пам'ятку нашої історії та духовної культури. Уперше в Україні «Велесова книга» була опублікована професором Олександром Білодідом у часописі «Дніпро» (1990 р., № 4) [8, с. 7].

Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови

У Русі-Україні в середині IX століття сформувалися передумови для виникнення літератури.

Середина IX століття (доба Аскольда) в історії країни була поворотним моментом. Київська Русь могутньою ходою виходить на історичний кін як одне з найсильніших політичних утворень, достойний контрагент Візантії, Хозарії, Халіфату, не говорячи вже про менші об'єднання типу Болгарії, Угорщини, Моравії тощо, – зазначає Михайло Брайчевський у праці «Походження слов'янської писемності». – Перше, Аскольдове, хрещення 860 року розглядалося як безповоротний акт з усіма його наслідками. Тому в Русі за часів Аскольда було створено церковну організацію – єпархію в ранзі архієпископії або метрополії. Держава почала реалізацію широкої програми заходів на утвердження нової віри – нищення капищ і будівництво церков. Одним із таких заходів було створення канону – переклад біблійних та службових книг на давньоруську мову [5, с. 131-132].

Справді перші книги в Русі, про які нам відомо, належали до християнського канону. Це Євангеліє та Псалтир, «руськими письменами писані», що їх Кирило бачив у Херсонесі Таврійському взимку 860-861 рр. [5, с. 134].

У 860-861 рр. Кирило відбув хозарську місію, для чого мусив здійснити мандрівку до Північної Надчорноморщини. Зиму 860-861 рр. він прожив у Херсонесі Таврійському (нинішній Севастополь). І от, перебуваючи в Криму, він, за твердженням Панонської легенди, «знайшов Євангеліє і Псалтир, руськими письменами писане, і людину, що розмовляла тою мовою, і вів бесіду з нею; и силу річи пріим, своєї бесіди приклади розличнаа письмена, гласна, сьгласнаа, и Богу молитву творя» [8, с. 260].

Інформативне значення цього повідомлення важко переоцінити. Воно засвідчує цілий ряд таких явищ, котрі рішуче суперечать поширеним уявленням. З цього випливає, що:

1) Русь-Україна часів Аскольда (60-ті рр. IX ст.) була християнською країною і вже почала створювати власну церковну літературу;

2) переклади християнських книг на слов'янську (руську) мову були ще до моравської місії Кирила та Мефодія;

3) існував алфавіт, яким були написані ці книги [5, с. 121].

Глаголичні рукописи переважно надходять із Македонії. За всіма ознаками вони є безпосередніми копіями перших перекладів, тому що зберігають їх мовні особливості: зокрема, більш архаїчний характер мови порівняно з кириличними пам'ятками й велику кількість неперекладених грецьких слів. Перелічимо найважливіші глаголичні пам'ятки, серед яких – пам'ятки часів Русі-України [3, с. 41-42]:

– **Преславські настінні написи** (839-927) – найдавніші пам'ятки глаголичного письма. Вони були видані в Софії 1961 року І. Готевим. Преславські написи, а також підпис Григорія (на грецькій грамоті 982 року) – єдині точно датовані глаголичні пам'ятки.

– **Київські листки**. Збереглося 7 сторінок тексту, який написаний у 10 ст. і вважається однією з найнайдавніших глаголичних пам'яток. Назва пам'ятки пов'язана з Київською духовною академією, де вона була знайдена в 1874 році І. І. Срезневським, видана в 1900 році у Відні В. Ягичем. Київські листки – це уривок з католицької меси, звідси друга їх назва – Київський міссал. Існує версія, що ця пам'ятка моравського походження.

– **Синайський псалтир**. За змістом і особливостями мови його відносять до кирило-мефодіївської епохи. Зберігається в монастирі Святої Катерини на горі Синай у Єгипті. Рукопис налічує 177 сторінок. Пам'ятка видана С. Север'яновим у Петербурзі в 1922 році, перевидана у 1954 році в Граці.

До глаголичних пам'яток також відносять: **Зографське Євангеліє, Марійське Євангеліє, Ассеманієве (Ватиканське) Євангеліє, Боянське Євангеліє, Збірник Клоца, Синайський требник (Молитвослов), Рильські листки, Охридські листки** та ін.

Кириличні пам'ятки

Кириличні пам'ятки – це рукописи та написи (графіті) на могильних плитах і стінах церков. До найдавніших пам'яток належать:

– **Новгородський ко́декс (Новгородський псалтир)** – найстародавніша книга Русі, яка була знайдена в 2000 році. Складається із липових дощечок із чотирма воцаними сторінками. Пам'ятка на кілька десятиліть старша від Остромирового Євангелія, яке

вважалося найстародавнішою книгою Русі. Радіовуглецевий аналіз воску, зроблений в Упсальському університеті (Швеція), показав, що з вірогідністю 84% його вік становить 1015 рік $\pm$ 35 років [19].

– **Реймське Євангеліє** (поч. XI ст.). Цю книгу привезла із собою до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна – дружина французького короля Генріха I – разом з багатим посагом, високою християнською мораллю та вищою, ніж у Європі тих часів, культурою 1049 або 1051 року (щодо дати їх шлюбу у вчених немає єдиної думки). Анна була письменною, на відміну від свого чоловіка французького короля Генріха I. На багатьох державних документах Франції збереглися її підписи – найдавніші зразки слов'янського письма. Французькі королі аж до 1825 року під час коронації присягали на цьому Євангелії. Зараз зберігається в Національній бібліотеці в Парижі.

– **Остромирове Євангеліє** (1056-1057) – одна з найвидатніших пам'яток старослов'янського письменства в давньоруській редакції. Книга переписана із староболгарського оригіналу в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира і складає 294 сторінки якісного пергаменту, які дійшли до нас у дуже доброму стані й гарно оформлені. Зберігається в бібліотеці імені Салтикова-Щедрина в Петербурзі.

– **Пересопницьке Євангеліє**. Видатна пам'ятка українського відродження XVI ст. (1561 р.). Рукопис має 960 сторінок. Написане Євангеліє в Пересопницькому монастирі (тепер Рівненська обл.) на пергаменті правильним уставом, великими каліграфічними літерами з дотриманням товстих і волосних ліній. Дослідники відзначають орнаментальність цього почерку й різноманітність накреслення літер. Основний мотив орнаменту – рослинний: пагони зі спірально закрученими листками й квітами лотоса, ірису та інших рослин. По кутах – амури. У рукописі дуже багато заставок із традиційним для слов'ян плетивом. Палітурки дубові, колись були обтягнені зеленим оксамитом.

Після проголошення України незалежною державою раз на чотири роки новообраний Президент присягає на вірність народові України, тримаючи правицю на Пересопницькому Євангелії. Поряд із цією духовною святинею кладуть Акт проголошення незалежності й Конституцію України. Відрадно, що зараз в Україні зроблено кілька копій цієї пам'ятки, яку можна придбати в книжкових магазинах для власної бібліотеки.

З погляду сучасності Пересопницьке Євангеліє – неоціненна пам'ятка історії українського народу, його мови, яка чекає нових дослідників [15, с. 78-79].

Пам'ятки української редакції

До пам'яток української редакції належать **перекладна і оригінальна література**, а також **літописи**.

У Київській Русі книжки, які прийшли з південнослов'янських земель, написані давньоцерковнослов'янською мовою, – переписувалися; грецькі ж – перекладалися. Як стверджує в «Історії української літератури» академік Михайло Возняк, перекладна література користувалася більшою популярністю, ніж оригінальна й переписна. Але розуміння самого перекладу дуже відрізняється від сучасного. Перекладач міг змінювати твір відповідно до своїх уподобань. До перекладачів належали не лише ченці, священники, єпископи, але й князі та княгині. За свідченням літописця, князь Ярослав Мудрий зібрав багато писарів і з ними перекладав книжки з грецької на слов'янську [3, с. 50 – 51].

Перекладна література

До перекладної літератури належать найбільш вагомі та найстаріші два **«Збірники Святослава»**, переписані в 1073 і 1076 роках для чернігівського князя Святослава. Вони містили: фрагменти Святого Письма, деякі історичні відомості. Збірник 1073 року зберігається в Московській патріаршій бібліотеці, а збірник 1076 року – у Публічній бібліотеці в Петербурзі. Давніший збірник оздоблений чудовими мініатюрами, на одній з яких зображено князя Святослава з позолоченою книгою в руках. Збірник 1076 року простіший і за мовою, і за змістом. Складається зі статей повчально-релігійного змісту.

Оригінальна література

Хоча перекладних творів у XI – XII ст. у Русі було багато, проте важливе місце належить пам'яткам українського письменства. До нашого часу не дійшли пам'ятки оригінальної літератури з X ст.; з XI ст. дійшло близько 30 рукописів, а з XII ст. – близько 65-ти. Через татарський погром ці твори збереглися лише в копіях XV–XVI ст. [3, с. 52].

«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Твір першого Київського митрополита-українця. За жанром це панегірик – похвальне слово київським князям Володимирі Святославовичу і його сину Ярославу Мудрому.

«Повчання дітям» Володимира Мономаха – це заповіт-повчання батька своїм дітям. Повчання складається з 3 частин: частина – релігійні правила, II – звернення до дітей, а III – життєпис самого автора.

Подаємо уривок з першої частини: «Велика розумом людина, та не може осягнути вона усіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро

влаштовано в світі: як небо влаштовано, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена. Господи, завдяки волі твоїй!

А ось цитата з II частини: «Ніколи не майте гордошів у своєму серці і в розумі, а кажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми. Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів.

Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть їжею і питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною. Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не промініть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте» [11].

Але про жоден твір давньої української літератури не написано стільки, як про «Слово о полку Ігоревім». Пам'ятка знайдена в Спаському монастирі Ярославля в списку XV ст. На щастя, рукопис тут же скопіювали, бо оригінал згорів 1812 року в пожежі в Москві. Це єдиний твір такого жанру серед давніх пам'яток. Дата його написання – 1187 рік, як приблизно називають учені. За своєю красою, самобутністю й впливом на всю українську (і не лише) літературу «Слово» не має собі рівних.

Літописи

Разом із церковною літературою в Русі у середині IX ст. почала формуватися й література світська. Зокрема, саме на цей час припадають початки літописання, що становить собою унікальне явище в історії світового письменства. Жодна інша країна Європи (за винятком Візантії) не має такої багатой і розвиненої історіографії. Літописання утвердилося з того часу, коли Київ став столицею великої держави, тобто, з другої половини IX ст. Активна зовнішня політика, сміливі походи, організовані Аскольдом, корінні зміни в сфері духовного життя – все це вимагало з одного боку ідеологічного обґрунтування, а з другого – фіксації для пам'яті наступних поколінь.

Відкриття «Літопису Аскольда» вважається одним з найвидатніших досягнень історичної науки нашого часу [4]. У 1964 р. Б. О. Рибаківу пощастило виявити в тексті Никонівського літопису (обширна компіляція XVI ст., у якій використано величезну кількість давніх джерел, у тому числі таких, які не були відомі раніше, низку уривків, які він вважав фрагментами хроніки, започаткованої близько 865-866 рр., тобто, за часів правління Аскольда. Реконструйований текст у перекладі на сучасну

українську літературну мову опублікований 1988 року в журналі «Київ» (№ 2).

Найбільша збірка літописів, яка дійшла до нас у п'яти списках, починаючи з XVI ст., – **«Іпатіївський літопис»**. Найдревнішу частину літопису, яка розповідає про події до 1113 року, опрацював чернець Нестор і дав їй назву **«Повість минулих літ, звідки пішла Руська земля»**.

У XII ст. у Києві постав **«Київський літопис»**, який становить другу частину Іпатіївського збірника. До нього ввійшло багато різних уривків з інших літописів. Описує події до 1200 року – боротьбу Русі з половцями, міжусобні війни. Тут вперше з'явилося слово «Україна» на позначення території, заселеної українцями (1187 рік).

Галицько-Волинський літопис – третя частина Іпатіївського збірника. Головне джерело вивчення історії західноукраїнських земель. Як і попередні частини «Іпатіївського літопису», містить заклик до єдності й припинення міжусобиць.

До «Іпатіївського літопису» входив також **Чернігівський літописний звід**, запозичення з якого знаходимо у творах XII ст. [3, с. 54].

Книги в Русі писалися півуставом, а іноді й уставом. Скоропис застосовувався дуже рідко. У рукописах до 18 століття переважало злите письмо для економії місця, бо пергамент був дорогий. І лише з виникненням книгодрукування з'являється окреме написання слів. «Роздільне письмо вперше застосував Іван Федоров спочатку в Апостолі (1564), а згодом і в Букварі (1574)» [10, с. 54]. Стародавні літописці використовували також такий вид старовинного письма як в'язь у заголовках рукописів, фресках та виробих із металу для декорації та економії місця.

2. Становлення українського рукописного шрифту

Питання виникнення та розвитку письма, зокрема й на українських землях, його значення в житті людства вивчали лінгвісти й методисти: С. П. Бевзенко, С. О. Висоцький, О. І. Леута, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, Г. П. Півторак, О. Д. Пономарів, В. М. Русанівський, І. І. Срезневський, О. О. Шахматов, Ю. В. Шевельов, І. П. Юшук; Л. В. Біленька-Свистович, І. Ф. Кирей, О. М. Палійчук, В. А. Трунова та ін.

Вивчення означеної проблеми стало особливо актуальним в плані відзначення 1150-ліття слов'янської азбуки. У зв'язку з цією подією в пресі з'явилося ряд публікацій, як-от: В. Хазарін «Херсонес – недооцінена батьківщина...» [30], П. Кралюк «Слов'янській писемності – 1150 років...» [23], В. Рижков «Загадка абетки Кирила і

Мефодія: кирилиця або глаголиця?» [27], Л. Белей «Кирило і Мефодій: закарпатський аспект» [21], С. Федака «Поширення на Закарпатті кирило-мефодіївського хрещення можна вважати достовірним» [29] та ін.

У нашій статті «Про українознавчу функцію змісту дисципліни «Каліграфія з методикою навчання в початковій школі» висвітлено окремі аспекти проблеми розвитку писемності на українських землях – письмо трипільців, роль Кирила і Мефодія у становленні слов'янської азбуки тощо [31, с. 195].

Поняття шрифту, його види, графічні форми букв, загалом історію української графіки досліджували такі зарубіжні та українські вчені-мистецтвознавці й художники-графіки: Карл Фаулман, Альберт Капр, Еміль Рудер, Абрам Шіцгал; Г. І. Нарбут, А. О. В'юник, А. В. Чебикін, В. Я. Чебанік, В. С. Мітченко та ін.

Термін «шрифт» має такі значення: 1. Повний комплект друкарських літер певного типу й малюнка, необхідний для набору якого-небудь тексту; сукупність рельєфних літер, цифр, розділових знаків у друкарській машинці // Відбитки друкарських літер на папері. 2. Графічна форма літер при писанні, характер малюнка написаних літер [22, с. 1631].

На думку професора Василя Яковича Чебаніка, відомого українського каліграфа та книжкового графіка, «шрифт – це візуальне зображення мови символами, які пластично співпадають з особливостями мовної мелодії і, як органічне ціле з мовою, живляться одним корінням з глибини історії» [26, с. 116].

Шрифт нас оточує скрізь: **друкований і рукописний**. Букви – це не тільки знаки на позначення звуків, у них закодована історія й культура будь-якого народу. Літери заповнили простір держави. Ми іноді цього просто не помічаємо, бо звикли. Але якщо попадаємо в чужу країну, то зразу нам в очі кидаються виконані іншим шрифтом тексти газет, журналів, книжок, а також написи на вивісках, вітринах, рекламній продукції тощо.

Шрифт рукописний – це графічна форма написаних букв. Під рукописними шрифтами ми розуміємо написи, зроблені яким-небудь інструментом на певному матеріалі. Набірний шрифт (комп'ютерний, фотонабірний) використовується для різних видань, а рукописний більш індивідуальний. Однією з принципових відмінностей рукописного шрифту від набірної є те, що під час письма відбувається з'єднання букв у слово, а в процесі друкування головним елементом напису є літера (ми можемо регулювати тільки відстань між буквами). Залежно від техніки виконання рукописні

шрифти можна поділити на **каліграфічні, мальовані**, а також створені в графічній техніці (офорт, літографія, лінорит, ксилографія) [26, с. 6]. Каліграфічні шрифти зображують за допомогою тільки одного інструмента (наприклад, пера, ручки тощо). Мальований шрифт – це шрифт, написаний кількома інструментами: тонким пером і пензлем, часто з допомогою лінійки, кутника, кальки та ін. Предметом вивчення курсу «Методика навчання письма» є рукописний каліграфічний шрифт.

«Сукупність усіх літер певної писемності, розміщених у встановленому порядку», називають абеткою (від українських букв «а» і «бе»); азбукою (від двох старослов'янських букв «азъ» і «букъ»); алфавітом (від перших двох букв грецького алфавіту «альфа» і «віта») [24, с. 10].

У вчених зараз не виникає сумнівів у тому, що **кирилична азбука стала основою сучасної української, російської, білоруської, болгарської, сербської та македонської писемності**. Старослов'янським алфавітом (кирилицею) після занепаду Русі-України тривалий період користувалися всі східні слов'яни.

З часом азбука вдосконалювалася – змінювалися кількість і форми літер. У написанні кирилиці виділяють такі форми письма, як **устав, напівустав, скоропис, в'язь**.

Найдавнішою формою письма був **устав** (X–XIV ст.). Цей шрифт характеризується великими й прямолінійними буквами, які писалися перпендикулярно до рядка, кожна літера стояла окремо, не сполучаючись із сусідніми, заставки й кінцівки розмальовувалися красивими візерунками.

**ШЪЛЪКЪСНПОГОУ
БНТЪНАСЪ БЪ
МЪТАКЪТОКЪСН**

Рис. 1. Зразок уставу

З XIV ст., у зв'язку з широким застосуванням письма в побутових потребах, повільне уставне письмо починає змінюватися формами швидшого і простішого письма, яке називається **напівуставом**. У цьому письмі букви менші за розміром і заокругленіші, замість прямих ліній уставу з'являються ламані, втрачається правильність кутів, уживається більше скорочень. Із виникненням

книгодрукування в 15-16 століттях друкарський шрифт був зроблений за зразками напівуставу.

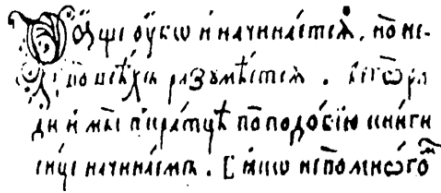

Рис. 2. Зразок напівуставу

З прискореним розвитком суспільства й розширенням ділових зв'язків між людьми виникає невідкладна потреба в ще простішому й швидшому типі письма. Так з'являється десь у XVI-XVII ст. нова його форма – *скоропис*. Літери писалися заокруглено та зв'язно, окремі виносилися над рядком. Скоропис застосовувався в приватному листуванні, для ділових паперів і документів, книги ж писалися півуставом, а іноді й уставом.

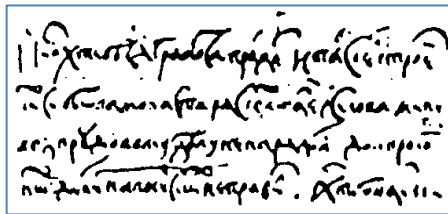

Рис. 3. Зразок скоропису

Стародавні літописці наприкінці XIV почали використовувати *в'язь*. В'язь – 1) вид старовинного письма, у якому окремі літери й слова зливаються в суцільний орнамент; 2) злиття двох чи кількох літер в один знак чи групу знаків, напр., у арабському письмі [24, с. 67]. Такий тип письма найчастіше застосовували в заголовках рукописів, у фресках та виробих із металу з декоративною метою та економією місця й фарби. Найчастіше в'язь виконувалася кіновар'ю. Розглядаючи різного роду зразки в'язі, можна зробити висновок, що тут головні букви високі й вузькі, причому займають увесь рядок, інші, менші за них, або приєднані до них, або вставлені у вільні проміжки.

Рис. 4. Зразок в'язі

У рукописній книзі провідне значення мав устав та напівустав. Скоропис використовувався дуже рідко. Устав і напівустав давали можливість зробити красиву, ритмічно насичену сторінку. Як правило, текст писали у два кольори: чорним і червоним. Червоним – перші рядки, звідси вираз «червоний рядок», а також окремі слова або речення, на які читач повинен був звернути особливу увагу. У рукописах великого формату текст komponувався у два стовпчики. У книжках малого розміру на кінцевих сторінках за наявності вільного місця текст закінчувався фігурним трикутником.

Для прикрасення українських рукописних книг наші дуже давні митці використовували *буквиці* та *заставки* (орнамент). Буквиця (від лат. *initium* – початок) – це заголовна літера, яка часто мала складне зображення, вживалася на початку розділів, абзаців, пісень із метою поділу тексту на окремі частини. У посібнику професора Дмитра Степовика «Українська християнська абетка» для ілюстрування видання підібрано репродукції всіх літер-буквиць. Багатоколірні заставки й буквиці, за словами автора, – це «шедеври давньої української спадщини» [28, с. 2].

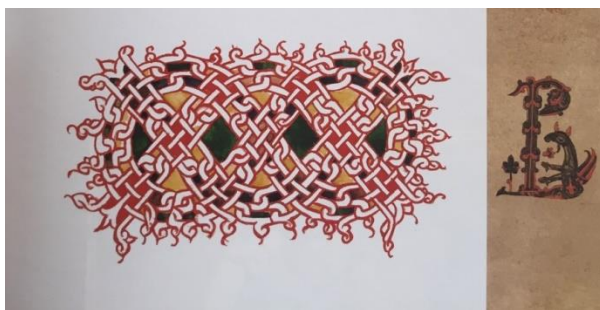

Рис. 5. Зразок заставки та буквиці

На початку XVIII ст. (1708 р.) Петром I була проведена реформа графіки (азбуки). Внаслідок цієї реформи стали використовувати *громадянське письмо*, так званий *громадянський шрифт*, або «громаданку». Цей шрифт розроблявся за участю й українських учених. Старе ж письмо зберігалось лише в церковному вжитку.

«Громаданка» становила новий шрифт, у якому були замінені самі накреслення букв: вони заокруглюються, малюнок їх спрощується. Деяких змін зазнав і алфавіт. Із азбуки, зокрема, були вилучені зайві літери: «юси» (великий і малий), «фіта», «ксі», «псі», «іжиця», «омега» тощо. Натомість було закріплено вживання букв **ю** та **я**. Поступово «громадянський шрифт» набув сучасного вигляду. Протягом XIX ст. до нього було введено букви **і** (1818), **є** (1837), **ї** (1873); буквосполучення **йо**, **ьо** (1837) тощо. З часом вийшли з ужитку букви **ѣ**, **ѡ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**, **Ѩ** як такі, що не відбивали особливостей української фонетики [32, с. 91].

З деякими незначними змінами цей алфавіт використовується в сучасному українському, російському і білоруському письмі. Сучасне ручне письмо з пов'язаними буквами називають **курсивом**.

Отже, українська абетка до 1710 року, тобто до введення «громадянського шрифту» внаслідок реформи Петра I, мала іншу форму. «Громадянський шрифт», на думку відомого українського каліграфа, художника-графіка, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, професора Василя Чебанника, є таким собі спрощеним «гібридом» кирилиці та латинки; як самостійна держава – Україна повинна володіти всіма символами державності і, перш за все, державною мовою з відповідною цій мові графічною абеткою (із матеріалів IX Міжнародного фестивалю «Книжковий арсенал», Київ, 22-26 травня 2019 року).

В. Я. Чебанник поставив собі за мету повернути графіку літер справжньої допетровської кирилиці, віднайшовши в архівах українську абетку, на основі якої **створив сучасний шрифт «Рутенія»** (Рутенія – назва українських земель Русі в історичних джерелах, написаних латиною XIII-XIX століттях, яку ніколи не вживали по відношенню до Московії або Росії).

РУТЕНІА
АБВГДЕЄЖЗИК
ЛМНОПРСТУФ
ХЦЧШЩЬЮЯ

Рис. 6. Шрифт «Рутенія» (фрагмент)

Повернення до своїх джерел, тобто, до первозданного кириличного письма, було б найоптимальнішим, компромісним рішенням між прихильниками переходу на латинський шрифт та прихильниками чинної абетки. У контексті нового Закону України «Про функціонування української мови як державної» це питання потребує детального обговорення в суспільстві.

Шрифти Василя Яковича використовуються вже сьогодні у вівісках, документах, офіційних назвах, зокрема Національною академією мистецтв України, Києво-Могилянською академією та ін.

3. 3 історії українського книгодрукування

Становлення української писемності, зокрема книгодрукування, досліджували українські вчені Є. Безродний, М. Брайчевський, О. Губко, Я. Запаско, І. Крип'якевич, М. Кубанська-Попова, М. Марченко, О. Мацюк, І. Огієнко, П. Плющ, М. Савка, о. Климентій Василь Стасів, Г. Сургай, М. Тимошик, Д. Чижевський та ін.

Питання виникнення і розвитку українського друкованого слова в контексті поширення друкарства в слов'янських народів вивчали такі відомі у західному світі дослідники, як Є. Бандтке, Д. Зубрицький та ін.

В умовах розбудови Української держави іде переосмислення багатьох суспільних явищ, фактів історії та культури. Українське друкарство – складова української культури.

Проблема з'ясування походження друкованого слова кожного народу має принципове значення, оскільки йдеться про стан розвитку культури цього народу, освіти, його роль у загальноцивілізаційному поступі [36, с. 12].

Про історію книгодрукування на українських землях перш за все можна дізнатися з наукової праці Івана Огієнка (митрополита Іларіона) «Історія українського друкарства» [36].

Ця книга більше шести десятиліть була заборонена. «Які ж принципові положення цього дослідження викликали заперечення в нашій офіційній науці? Передусім, йдеться про обрану й науково обґрунтовану І. Огієнком концепцію виникнення і розвитку українського друкованого слова як складової української культури. Особливість її в тому, що автор із самого початку поставив під сумнів домінуючі до цього у вітчизняній науці твердження щодо підпорядкованості українського друкарства російському, а також діюче донедавна датування початків і подальших етапів розвитку книгодрукування для українців», – зауважує професор, письменник Микола Тимошик [36, с. 12].

Протягом останніх 75 років українські науковці змушені були повторювати в різних варіантах єдиний постулат і щодо виникнення українського друкованого слова: після заснування друкарні в Росії в 1564 році (рік виходу Апостола в Москві) перший російський друкар Іван Федоров через десять років, прибувши через Білорусь в Україну, до Львова, засновує там друкарню і 1574 року видає Апостол. Ця дата донедавна і вважалася початком заснування українського друкарства.

Іван Огієнко доводить, що **друкарство в Україну прийшло не зі Сходу, а з Заходу**, до того ж задовго до виходу в Москві 1564 року першої датованої друкованої книги – Апостола Івана Федорова [36, с. 13].

Детально вивчивши історію нашого друкарства, учений констатує, що стан книгодрукування «давав нам тоді повну змогу не тільки займати почесне місце серед цілого слов'янського світу, але й дорівнюватися технікою своїх видань культурним народам Європи» [36, с. 30].

«Розпочавшись в Німеччині, друкарство надзвичайно швидко ширилося на всі сторони, але рух поширення його на периферії все зменшувався в міру віддалення від Німеччини. Перша друкована книжка Європи з'явилася в Майнці, у друкарні Гутенберга, 1450 року. Дальше поширення друкарства по Європі видно з цієї таблички початків друкарства:

Італія – 1464 р.	Іспанія – 1474 р.
Венеція (не слов.) – 1469 р.	Флоренція – 1477 р.
Мілан – 1469 р.	Лондон – 1480 р.
Нюрнберг – 1470 р.	Данія – 1482 р.
Париж – 1470 р.	Португалія – 1484 р.
Сицилія – 1472 р.	Відень – 1492 р.
Голландія – 1473 р.	Америка Північна – 1638 р.

Звичайно, із слов'янських народів найскоріше прийшло друкарство до тих, що найближче стикалися з німцями. Це були чехи, і вони перші розпочали слов'янське друкарство, ще року 1478. І чим далі на схід, тим пізніше пробивалося друкарство; головним чином серед слов'ян ширилося друкарство вже з початком XVI віку. Ось ця табличка покаже нам поширення друкарства серед слов'янського світу:

чехи 1478 р.	білоруси 1517 р.
українці 1491 р.	серби 1553 р.
чорногорці 1493 р.	росіяни 1564 р.
поляки кін. XV в.	болгари 1641 р.

Як бачимо, після чехів українці займають друге місце серед цілого слов'янського світу по запровадженню в себе друкарства» [36, с. 30-31].

Іванові Огієнку, на жаль, на той час не було відомо, що у Львові перша друкарня існувала вже в середині XV ст. Збереглися документи, що в 1460 році львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки подарував монастирю святого Онуфрія свою власну друкарню.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові містяться два документи, які однозначно вказують на існування друкарні ще до 1460 року [36, с. 17].

Дослідник О. Мацок на підставі цих документів стверджує, що **1460 рік є роком існування друкарні у Львові, а Степан Дропан – «зачинатель українського друкарства».**

Ученому вдалося відшукати інвентар книг Словітського монастиря, куди ввійшли й книги почаївського, київського та львівського друку першої половини XV ст., тобто дофедорівські [35, с. 47].

Відомий дослідник у царині історії української книги Яким Запаско пише: «Звичайно, така рання поява друкарства в Україні, зокрема у Львові, дещо несподівана, адже друкарня Степана Дропана буде **другою в Європі** після гутенбергівської» [34, с. 60].

Отже, нині маємо свого **оберега національної книги – Степана Дропана, який відкрив у столиці Галичини першу українську друкарню ще за 112 років до прибуття з Москви у Львів Івана Федорова, тобто українське друкарство давніше від російського більше, ніж на століття.**

Ніяк не применшуючи ролі Івана Федоро'вича (Федорова) в розвитку книговидавничої справи, Іван Огієнко однак вважав його не засновником книгодрукування в Україні, а **фундатором постійного друкарства на українських землях** [36, с. 13]. Іван Федоров «відновив занедбане книгодрукування», про що написано на його могильній плиті, а також у післямові до львівського Апостола. Ці факти свідчать, що задовго до Федоровича у Львові вже існувала друкарня, але була в занедбаному стані.

Відомий польський дослідник Єжи Бандтке, аналізуючи у своєму дослідженні «Історія друкарень у Королівстві Польському і великому Князівстві Литовському і в краях закордонних, де польські справи творилися» зародження друкарської справи у Львові, також стверджує: «Іван Федоров не заложив, а обновили тут друкарню руську року 1573» [41].

У багатьох історичних джерелах згадується, що саме в монастирі святого Онуфрія у Львові була найдавніша українська релігійна

друкарня ще з XV ст., у якій трудилися отці василіяни, зокрема Мина й Панфутій, а також бібліотека, архів і невеликий музей. У деяких історичних дослідженнях є свідчення, що василіяни мали навіть не одну, а дві друкарні перед Іваном Федоровим у Львові [38, с. 32-33].

Існують припущення, що Іван Федоров походив з Білорусії, з села Пітковичі. Здобув ступінь бакалавра Ягеллонського університету в Кракові (Польща). В архівах Краківського університету було знайдено в 1969 році документ, що ступеня бакалавра в Кракові був удостоєний Іван Федоров Москвитин.

Працював він разом із білорусом Петром Мстиславцем у Москві. Але переписувачі книг спалили їхню типографію, звинувативши майстрів у ересі, яку вони нібито вносять у свої книги. А насправді книгодрукування віднімало в них хліб.

Звідти дякон Іван Федоров та Петро Мстиславець утекли в Литву. Пізніше вони працювали в Заблудові у маєтку литовського гетьмана Ходкевича, де випустили Євангеліє в 1569 році та Псалтир із Часословом у 1570 році.

У Заблудові Іван Федоров змінив своє московське прізвище на Федоро'вич. Найменування Федоров – за іменем батька – свідчить про те, що він не належав до знатної родини. У Московії так називали людей не іменитих, бо лише знатним дозволялося вживати форми на -ич. У Білорусі та Україні таких обмежень не існувало, і друкар називав себе «Іваном Федоровичем», додаючи до цього пояснення «з Москви», або «москвитин» [43].

Десь у кінці 1572 року Іван Федоров переїхав до Львова, де він надрукував у 1574 році Апостол.

Друкар Іван Федорович, людина всебічно обдарована, був інженером-винахідником, удосконалював шрифти, друкарський верстат тощо. Він добре знав традиції давньоруської книги, оскільки після приїзду в Україну швидко зумів на основі багатой української народної орнаментики та кращих взірців тогочасного західноєвропейського книжкового мистецтва витворити свій стиль книжкової графіки, який був взірцем для наступних поколінь майстрів.

Того самого 1574 року Іван Федорович у Львові, на замовлення українських міщан, видав один із найвидатніших своїх творів – **Буквар**, що був першою спробою створення навчального посібника з граматики старослов'янської мови в історії української науки « [40, с. 32].

За словами професора Є. Безродного, «це був перший друкований підручник у цілому слов'янському світі». Нині знаходиться в бібліотеці Гарвардського університету в США.

Слід також мати на увазі, що в США, зокрема у Нью-Йоркській публічній бібліотеці, розміщені такі цінні й рідкісні скарби українських першодруків, як «Тріод» Швайпольта Фіоля, надрукований у Кракові в 1491 році. Там є також рідкісні друковані праці Івана Федорова Апостол (1564 і 1574 pp.), Острозька Біблія (1584 p.).

В Єпархіальному музеї в Едмонтоні (Канада) знаходяться праці Івана Федорова: львівський Апостол, Острозька Біблія, українські рукописи XV ст. та ін. Варто б ще видати бібліографічний показник наших першодруків з метою полегшення праці дослідникам української старовини, – зауважує професор Євген Безродний [33].

Відомо, що Іван Федорович помер у Львові 5 грудня 1583 року. 18 грудня 2014 року відбулося перепоховання його останків разом із сином з приміщення Музею мистецтва давньої української книги Львівської національної галереї мистецтв до храму монастиря святого Онуфрія у Львові. Заховали їх у тій же ніші стіни, де на них натрапили в 70-х роках минулого століття в храмі Онуфріївського василіяньського монастиря під час археологічних досліджень. На церемонії владика Ігор, митрополит львівський, зазначив: «Іван Федорович – це давній діяч східнослов'янської культури. Один із перших східнослов'янських типографів... Він відновив у монастирі святого Онуфрія друкування книг» [37, с. 30].

У XVI ст. на українських землях було кілька осередків книгодрукування, а в першій половині XVII ст. уже працював цілий ряд друкарень у багатьох містах та при монастирях, кожна з яких зробила свій внесок у розповсюдження книжкової справи та літератури в цілому.

Після львівської постала друкарня в Києві. У 1615 році архімандрит Єлисей Плетенецький заснував друкарню у Києво-Печерській лаврі, а також першу в Центральній Україні паперову фабрику. У Кременці (сучасна Тернопільщина) діяла друкарня, що випустила в 1638 році «Граматику слов'янську» Мелетія Смотрицького, що систематизувала церковнослов'янську мову. У 1639-1667 pp. у Львові, крім братської, працювала друкарня Михайла Сльози, де було випущено 42 книги. Книги друкували в Умані, Почаєві, Чернігові... Справу Івана Федоровича продовжили його учні – син Іван, друкар Гринь Іванович із Заблудова, Сачко Сенькович Сідляр, Сенько Корунка та ін.

У кінці XVII ст., на час приєднання України до Московії, в Україні існувало двадцять друкарень, а в Московії – одна.

«Давня Україна, запровадивши в себе друкарство, хутко переконалася у великій освітній силі його. Цікаво підкреслити, що з українських друкарень виходили книжки не тільки богослужбові, але багато книжок і світського змісту, і при тому різними мовами – церковнослов'янською, польською та латинською, чим українське друкарство так відрізняється, скажімо, від друкарства московського, де друкувалися книжки переважно церковні» [36, с. 32].

Навіть тоді, коли друкування книг остаточно, здавалося б, мусило витіснити переписування, але книги переписувалися й списані ходили по руках. Остаточно друкування книг витіснило переписування в Україні лише у другій половині XIX ст. [42].

Фундаментальні Огієнкові дослідження з історії українського друкарства представили цивілізованому світові у всій її повноті «силу та вагу нашої давньої культури», що найвиразніше проявилася саме в друкарській справі.

Результати цих досліджень виявили високий технічний стан давніх українських друкарень, які випускали книги, що за художнім, змістовим рівнем не поступалися кращим взірцям друкарської справи західноєвропейських країн [36, с. 26].

ВИСНОВКИ

Матеріали про творення рукописних книг в Русі-Україні; основні форми кириличного письма – устав, напівустав, скоропис, в'язь, буквиці як заголовні літери; український рукописний шрифт, зокрема шрифт «Рутенія»; про книгодрукування на українських землях пропонуємо застосовувати в освітньому процесі педагогічних закладів вищої освіти під час вивчення курсу «Методика навчання письма» або окремого розділу «Методика навчання письма» навчальної дисципліни «Методика навчання української мови та літератури», а також у початковій школі.

Вивчення в розділі/модулі «Письмо в історичному аспекті» тем «Початки книжності в Русі-Україні» та «Українське книгодрукування» поглибить знання студентів про книготворення на українських землях, сприятиме формуванню їх національно-культурної ідентичності. Ці матеріали можна використовувати як на лекціях, практичних і семінарських заняттях, для самостійної та індивідуальної роботи (написання рефератів тощо), так і в науковій роботі студентських гуртків та проблемних груп.

Інформація пригодиться також учителям початкових класів для уроків української мови, літературного читання, українознавства (предмета за вибором) та позакласної роботи з молодшими

школярами в процесі відзначення таких свят, як День української писемності та мови (9 листопада), Міжнародний день книгодарування (14 лютого), Міжнародний день дитячої книги (2 квітня) та День слов'янської писемності та культури (24 травня).

Пропонуємо долучати здобувачів освіти до таких заходів:

– залишити свою цікаву книгу в класній бібліотеці, щоб її прочитали інші;

– подарувати книжку рідним або друзям;

– віддати книгу тим, хто цього потребує (у дитячі будинки, сільські бібліотеки, лікарні та ін.) [40, с. 32];

– по можливості відвідати Державний музей книги і друкарства в Києво-Печерській лаврі тощо.

Отже, використання матеріалів про українське книготворення сприятиме здійсненню національного виховання, формуванню як у студентів ЗВО, так і в учнів початкової школи морально-етичних та естетичних цінностей.

АНОТАЦІЯ

Актуальність означеної проблеми визначається тим, що в умовах реформування української школи перед педагогічними закладами вищої освіти ставляться вимоги щодо вдосконалення системи підготовки майбутніх учителів початкових класів у цілому та до навчання письма зокрема.

Дослідження книготворення в Русі-Україні стає також актуальним в контексті прийняття Закону України «Про функціонування української мови як державної» (2019 рік). Реалізація цього Закону сприятиме розвитку українського книговидання.

Освітня програма з «Методики навчання письма» передбачає вивчення розділу «Письмо в історичному аспекті».

Розглянуто питання про найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови і пам'ятки української редакції (перекладна й оригінальна література та літописи).

Розкрито окремі аспекти проблеми творення рукописних книг в Русі-Україні; охарактеризовано основні форми кириличного письма – устав, напівустав, скоропис, в'язь, буквиці як заголовні літери; подано відомості з історії українського рукописного шрифту, зокрема шрифту «Рутенія»; висвітлено питання про виникнення та розвиток книгодрукування на українських землях.

Подано методичні рекомендації щодо опрацювання названої теми в педагогічних ЗВО в процесі засвоєння курсу «Методика навчання

письма» або окремого розділу «Методика навчання письма» навчальної дисципліни «Методика навчання української мови та літератури», а також у початковій школі.

ЛІТЕРАТУРА

I

1. Адаптивне навчання студентів професії вчителя: теорія і практика : монографія / В. І. Бондар, І. М. Шапошнікова, Т. Л. Опалюк, Т. Й. Франчук; за заг. ред. В. І. Бондаря. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 308 с.

2. Андрусишин Б. І., Гуз А. М. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. 62 с.

3. Біленька-Свистович Л. В., Рибак Н. Р. Церковнослов'янська мова : підручник зі словником. Київ: Криниця, 2000. 334 с.

4. Брайчевський М. Літопис Аскольда. Київ: Український центр духовної культури, 2001. 128 с.

5. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 154 с.

6. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_України_»Про_забезпечення_функціонування_української_мови_як_державної«.

7. Лавров П. Кирило та Мефодій у давньослов'янському письменстві. К.: Укр. акад. наук, 1928. 263 с.

8. Лозко Г. С. Велесова книга – Волховник. Наукове текстологічне дослідження, переклад на сучасну українську мову, релігієзнавчий коментар, публікація архівних матеріалів та оригінальних текстів Ю. Миролубова, укладання словника на 8,5 тис. слів, покажчики, бібліографія, ілюстрації. Вінниця: Континент-Прим, 2007. 516 с.

9. Матвієнко О. В. Інноваційна діяльність в освіті як фактор підвищення її якості та ефективності / Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: РДГУ, 2017. Том 15. Випуск 58. С. 80-84.

10. Одинцова Г., Кодлюк Я. Цікаве мовознавство в початковій школі: посібник для вчителя початкових класів. Тернопіль: Підручники і посібники, 2013. 208 с.

11. Повчання Володимира Мономаха дітям / у кн. «Повість минулих літ». К.: Веселка, 1989. 222 с.

12. Тимошик М. С. Історія видавничої справи : підручник. 2-ге вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2007. 496 с. : іл.

13. Чабайовська М. І. Методика навчання письма: освітня програма навчальної дисципліни підготовки бакалаврів (галузь знань – 01 Освіта, спеціальність – 013 Початкова освіта). К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 30 с.

14. Чабайовська М.І. Про українознавчу функцію змісту дисципліни «Каліграфія з методикою навчання в початковій школі» / Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. Вип. 18: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 185-196.

15. Чабайовська М. І. Розвиток писемності на українських землях : у кн. «Навчання письма у сучасній початковій школі» : навч. посібн. для вчителів поч. кл., викладачів і студентів ВПНЗ I-IV рівнів акредитації / Н. М. Боднар, О. Ю. Прищеп, В. А. Трунова, І. В. Цєпова, М. І. Чабайовська // за наук. ред. В. А. Трунової. Х.: Вид-во «Ранок», 2017. 464 с.

16. Чабайовська М. І. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи до навчання письма // Педагогічна освіта: теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В. М.]. Вип. 24 (1-2018). Ч. 2. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 382-388 (404 с.).

17. Чабайовська М. І., Омельченко Н. М., Синільник В. В. Я люблю Україну: інтегрований посібник-зошит для учнів 3 класу. Тернопіль : Астон, 2016. 108 с.

18. http://uk.wikipedia.org/wiki/День_української_писемності_та_мови

19. URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Новгородський_кодекс (дата звернення: 21.05.2019).

20. URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Остромирове_Євангеліє (дата звернення: 21.05.2019).

II

21. Белей Л. Кирило і Мефодій: закарпатський аспект / Л. Белей // День. 11-12 січня 2013 року. № 3-4.

22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.: іл.

23. Кралюк П. Слов'янській писемності – 1150 років... / П. Кралюк // День. 11-12 січня 2013 року. № 3-4.

24. Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2007. 478 с. : іл.

25. Матвієнко О. В., Дідур Н. А. Тенденції модернізації соціокультурної підготовки майбутніх учителів початкової школи: монографія. Innovative processes in education: Collective monograph. – AMEET Sp. z o.o., Lodz, Poland, 2017. P. 103-116.

26. Мітченко В. С. Естетика українського рукописного шрифту / вст. слово А. В. Чебикіна. К. : Грамота, 2007. 208 с.

27. Рижков В. Загадка абетки Кирила і Мефодія: кирилиця або глаголиця? / В. Рижков // День. 11-12 січня 2013 року. № 3-4.

28. Степовик Дмитро. Українська християнська абетка. К. : Грані-Т, 2007. 80 с.: іл.

29. Федака С. Поширення на Закарпатті кирило-мефодіївського хрещення можна вважати достовірним / С. Федака // День. 11-12 січня 2013 року. № 3-4.

30. Хазарін В. Херсонес – недооцінена батьківщина... / В. Хазарін // День. 1-2 лютого 2013 року. № 18-19.

31. Чабайовська М. І. Про українознавчу функцію змісту дисципліни «Каліграфія з методикою навчання в початковій школі» / М. І. Чабайовська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. Вип. 18: Збірник наукових праць. К.: Вид.– во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 185-196.

32. Ющук І. Українська мова / І. Ющук. К. : Либідь, 2004. 640 с.

III

33. Безродний Є. Де тепер Буквар Івана Федорова? Освіта. 1998. 16-23 вересня.

34. Запаско Я. Про дофедорівське книгодрукування в Україні / Я. Запаско // Палітра друку. 1995. № 4. С. 60.

35. Мацюк О. Ще про початки книгодрукування в Україні // Архіви України. 1971. № 1. С. 47.

36. Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2007. 536 с.

37. Перепоховання останків Івана Федорова у Львові / Місіонар: український католицький журнал. 2015. № 1. С. 30.

38. Стасів о. Климентій Василь «Місія високого слова. Василянське книговидання: минуле, сучасне і майбутнє. Жовква (Львів. обл.) : Місіонер, 2015. 464 с.

39. Чабайовська М. І. Реформування кириличного письма / М. І. Чабайовська // Оцінювання професійної компетентності випускників педагогічних ВНЗ: матеріали Міжнародного науково-

методичного семінару, 14 березня 2013 р. К.: Вид.-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 208.

40. Я люблю Україну. 3 клас: метод. посібник для вчителя / авт.-упор. Чабайовська М. І., Омельченко Н. М., Синільник В. В. Тернопіль: Астон, 2016. 152 с.

41. Bandtkie J. S. *Historia drukarn w Krolewstwie Polskem*. Tom 1. Krakowie, 1826. S. 382.

42. <http://www.refine.org.ua/pageid-2667-1.html>

43. https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Федоров

44. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

Information about the author:

Chabaiovska Mariia Ivanivna

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy
and Methods of Teaching Ukrainian and Foreign Languages
at the Faculty of Pedagogy
National Pedagogical Drahomanov University
9, Pyrohova str., Kyiv, 01601, Ukraine